

SOPOMENSKOST SAMOSTALNIKOV V STAREJŠIH SLOVENSKIH
SLOVARJIH

V rokopisnem latinsko-slovenskem Kastelec-Vorenčevem slovarju iz začetka 18. stoletja in sočasnem Hipolitovem trijezičnem slovarju nastopajo sopomenske dvojice, v katerih prevzet izraz enakovredno spremlja domača sopomenka (tj. stara narečna beseda ali nova knjižna tvorjenka), številne delne sopomenke, veččlenski delno prekrivni sopomenski nizi, nove tvorjenke ob njenih skladijskih opisih. Ob zgledovanju v starejših (slovarskih) virih se pri istih iztočnicah izkazuje baročno kopičenje besed z ujemalnimi ali razločevalnimi pomenskimi sestavinami.

Kastelec-Vorenc's handwritten dictionary from the beginning of the 18th century and Hipolit's contemporaneous trilingual dictionary abound with synonym pairs in which one member of the pair is a borrowing and the other one a native expression (often an old dialectism or a newly formed literary word); with (strings of) partial synonyms; with recent derivatives standing side by side with syntactic paraphrases. Due to opulent recourse to previous lexicographic compilations some entries exhibit a baroque amassment of words with both concordant and distinguishing semantic components.

0 V prispevku je prikazana sopomenskost samostalnikov v seznamih besed in slovarjih iz 16. do začetka 18. stoletja, z osredinjenjem na obravnavo tega pomenskega razmerja v latinsko-slovenskem rokopisnem Kastelec-Vorenčevem slovarju iz prvega desetletja 18. stoletja in omejeno primerjavo s Hipolitovim slovarjem iz istega časa.¹

1 Sopomenskost v prvih slovarčkih in slovarjih

1.1 Prvi sezname slovenskih besed oz. slovarčki in slovarji iz 16. in začetka 17. stoletja že vsebujejo sopomenske pare ali nize večinoma posebne vrste, tj. narečno razlikovalne izraze za isti nanosnik (denotat), t. i. kontaktne sinonime² oz. tavtonime,³ saj sopomenskost izhaja predvsem iz narečne razčlenjenosti slovenskega besednega zaklada. Ti sezname predstavljajo hkrati tudi preprosto in posebno obliko slovarčkov sopomenk.

1.2 Nekaj sopomenk vsebuje že Register v Dalmatinovem prevodu Jezusa Siraha⁴ iz l. 1575. Ob prevladujočih samostojnih izrazih je tudi nekaj (delnih)

¹Prispevek je prirejen po magistrski nalogi z naslovom *Sinonimična bogatost starejših slovenskih slovarjev*, 1989.

²Izraz »kontaktni sinonimi« uporabljata M. Orožen v razpravah o Dalmatinovem Registru v Bibliji, in sicer »po hrvaških raziskovalcih glagoljaškega in kajkavskega knjižnega jezika« – Dalmatinov Register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika, JIS 29 (1983/84), št. 6, 196, op. 5.

³Izraz »tavtonimi« za narečno različne besede za isti nanosnik navaja J. Filipič v *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*, Praga, 1961, 290.

⁴JESVS SIRAH. ALI NEGOVE BVquice (Latinski ECCLESIASTICVS) /.../. V tem prevodu je na str. 229–241, to je na koncu, dodan »EN KRATIK INV POTREIBEN

sopomenk ali besedotvornih različic, npr. Daruui ali Shenkinge (231); Reue, Nadluge, inu shkushniaue (238). Sopomenke so tudi v kazalkah, npr. Trouraine, izzhi Shaloft (240); Vtragliuoft izzhi Lenoba (241); Silniki, Izzhi Tiranni (239).⁵

1.3 Registra iz Dalmatinovega prevoda Pentatevha iz l. 1578 in Biblije iz l. 1584 sta služila zlasti za razlago kranjskih iztočnic z drugimi nekranjskimi narečnimi sopomenkami. Sopomenske nize sestavljajo besede z različno izrazno podobo v različnih slovenskih (hrvaških) govorih in narečjih, da bi bila besedila razumljiva širšemu krogu bralcev.

1.3.1 V R 1578 so razlikovalni narečni izrazi navedeni tako, da si sledijo za kranjsko iztočnico, ki je ločena s piko od ostalih izrazov, njihova narečnost pa ni določena. Na treh straneh so nanizane besede iz različnih slovenskih in hrvaških govorov in narečij. Podnaslov nam razloži, da so iztočnice kranjske besede, zaradi razumljivosti »ftolmazhene« v jezik »Haruatou inu drugih Slouenzou«.⁶ Ob iztočnici so navedeni dva, trije ali štirje tavtonimni ustrezniki oz. kontaktni sinonimi, med katerimi je precej hrvaških, npr. Deshela. Semla, Orfagh, Strana – Bregeshe. Gazhe, Suitice – Klizati. Suati (180b) – Maura. Duga, dugazha, Piauka – Peft. Rokoued, Shaka (181a) – Vishati. Naputouati, y Voditi. – Zhaft. Slaua, Dika (181b).

1.3.2 Ustrezniki iz Registra 1578 so v glavnem sprejeti v Register 1584 in jih najdemo v vseh štirih stolpcih: abecedno razporejene kranjske iztočnice, nato koroški – slovenski ali bezjaški – hrvaški, dalmatinski, istrski, kraški ustrezniki.⁷ Predstavlja »prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika«.⁸ Ti sopomenski leksemi so se ločili po zemljepisni zvrstni zaznamovanosti, npr. Bizhovje,

REGISTER zhes lete Buquize, vkaterim vfaki kir hozhe, lahku inu hitru te potrebnishe nauke more naiti; gre za neke vrste kazalo nekaterih pomembnejših naukov z označbo poglavja in strani, kjer se nahajajo.

⁵Potek od usmerjanja z vodilkami sopomenkami (prim. zgoraj) v Registru v Sirahu (*Silniki, Izzhi Tiranni*) prek kar najskromnejšega prevodnoslovarskega gesla v Registru Pentatevha (*Tiranni. Progoniteli.*) in obrobne glosiranja v Bibliji (*Tyranni – Silniki I 4^v in II 142^r, Silnikou – Tyranou I 273^v, Silnik – Tyran II 62^v / ...*) do dvostolpčnega dvakratno dvojničnega gesla v Registru Biblije (*Tirani, filniki 1 – progonitélji, Triannufhi 3*) se mi zdi dobro ponazorilo rasti slovenskega slovarstva v tem obdobju in obenem opozorilo, da Dalmatinovih zaslug za ta razvoj ne kaže podcenjevati, namreč nasproti Bohoričevim – tako Velemir Gjurin v magistrski nalogi Slovensko slovarstvo do prvega knjižnega slovarja (1987, xiii + 499 tipk. str.), str. 52. Na to, da Sirahov Register od slovarskih potez »vsebuje med drugim / ... / blizupomenke (in) sopomenke« je Gjurin opozoril tudi v tisku: K začetkom slovenskega slovaropisja, SR 34 (1986), 365–392, konkr. 370–371.

⁶REGISTER. Vkaterim fo nekotere Krainske beffede, sa Haruatou inu drugih Slouenzou volo, vñih iesik ftolmazhene, de bodo lete inu druge nashe Buque bule saftopili. 180b–181b.

⁷REGISTER. Nekatérih beféd, katére Crajnŕki, Corofŕki, Slovénŕki ali Besjázhki, Hervázki, Dalmatínŕki, Istrianŕki, ali Craŕŕki se drugázŕhi govoré. CcIII^b–DdIII^b.

⁸M. Orožen v naslovu, navedenem tu v op. 2, podobno ista v Leksikalni doprinos Koroške k slovenskemu knjižnemu jeziku v 18. in 19. stoletju, IX. seminar SJLK, Ljubljana, 1973, 45–47; ista v Pomenska in stilistična izraba »Registra« v sobesedilu

paludje (1) – lozhje (2) – fitje (3) – fitovje (4); Dauri (1) – Duri (2) – Dveri (3) – vrata (4); Reva (1) – kumer (2) – teflikozha, poshmekzanje (3) – Nevolja (4); Zhiflu (1) – Razhun, fuma (3) – Broj (4) itd.

V nadaljnjem jezikovnem razvoju pa so nekatere besede iz drugega, tretjega in tudi četrtega stolpca postale širšeslovenske;⁹ izpodrinile so zlasti prevzete kranjske besede in se nekatere uveljavile tudi v knjižnem jeziku, druge pa se razširile v kasnejših slovarskih delih, včasih tudi brez ozira na njihovo živo rabo v osrednji slovenščini in brez navedbe narečne oznake. Besedni zaklad R 1584 je upošteval Megiser in ga večinoma prenesel v svoja slovarja s pokrajinskimi oznakami, prek njega in neposredno pa so ga upoštevali kasnejši slovaropisci (Alasia da Sommaripa, Kastelec, Hipolit, Pohlin in drugi do Pleteršnikovega slovarja).¹⁰

1.4 Prvi ohranjeni večjezični (slovensko-latinsko-nemški) slovarček s slovenskimi sopomenkami predstavlja oblikoslovni sklanjatveni in spregatveni zgledi v Bohoričevi slovnici Zimske urice proste¹¹ iz l. 1584, imenovani »Exempla ma-

Dalmatinove Biblije, zbornik Obdobja 6, 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Ljubljana 1986, 403–425, konkr. 409; ista v Narečni kontaktni sinonimi v Dalmatinovem prevodu Biblije, zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja SAZU, Ljubljana, 1989, 213–231. O R 1584 so pisali še: J. Stabej, Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584, Dr. Dr. Rudolf Trofenik, München, 1976, 101–181; isti, Začetki slovenskega slovarstva v 16. stoletju, JiS 12 (1967), št. 6, 182–188; J. Rigler, Register v Dalmatinovi Bibliji, JiS 12 (1967), št. 4, 104–106, z ugotovitvijo, da je njegov avtor Bohorič; V. Gjurin, Register 1584 kot slovaropisni dosežek, SR 32 (1984), 183–208; isti, Dvajset dozdevnic iz prvih dveh slovensko-hrvaških slovarjev, SR 35 (1987), 363–378; isti, Iz besedišča Dalmatinovega Registra I: Geslo *vamp*, SR 36 (1988), 308–310; isti, Iz problematike prvih madžarizmov v slovenskem slovarstvu, Nemzetközi Szlavistikai Napok III., Sombotel (Szombathely), 1988, 131–148; isti, Iz besedišča Dalmatinovih Registrov II: Gesli Hod, Raven Shena, SR 38 (1990), 39–45; isti je v magistrski nalogi (gl. tu op. 5) z leksikografskega stališča podrobno obravnaval vse najstarejše slovenske slovarje (od Stiškega glosarčka do prvega knjižnega slovarja, Megiserjevega iz 1592), Register 1584 zlasti na str. 53–191 in 211–245 ter 355–400 in 403–415; J. Narat-Šrekl v magistrski nalogi Sinonimi v jeziku Jurija Dalmatina (izvor pomenske in stilistične funkcije), Ljubljana 1989.

⁹Npr. 2. stolpec: Latinfki (Bukoufski), povódnja (Potop); 3. stolpec: pogán (Ajd), Boléšan (Betesh), Bizh (Gajshla), Sakon (Poftáva), prilika (Prigliha); 4. stolpec: Tefhkozha (Nuja), salosháj (Grishlaj); flava (Zhaft) ipd.

¹⁰O tem prim. A. Breznik, Slovenski slovarji, Razprave, Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani, III, 1926, 111: »Na starejše slovenske pisatelje slovarjev je imel Megiser velik vpliv. Uporabljali so ga Alasia, Kastelec, Vorenc (V Dasypodijevem lat.-nem. slovarju iz l. 1592), Hipolit in pisatelj krškega kapucinskega slovarja (Cigale, uvod str. VII) ter Pohlin; drugo izdajo iz l. 1744. sta rabila Pohlin in Gutsman. Pozneje je prišel v pozabo.«

¹¹Arcticae horulae fuccifivae, DE LATINOCARNIOLANA LITERATVRA, AD LATINAE LINGVAE ANALOGIAM accomodata /.../, VVITEBERGAE ANNO M. D. LXXXIII. Faksimile po izvodu iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani v sodelovanju z založbo Dr. Dr. Rudolf Trofenik iz Münchna, v Ljubljani 1970, 47–63, 114–117, 128–134, 147–151. – Arcticae horulae fuccifivae – Zimske urice proste, prevedel in

sculini, foeminini et neutri generis« ter »Verba primi, secundi et tertii ordinis«. Sopomenskost je posebej izpostavljena z latinskim prislovom »idem«, ki poudarja enakovrednost obeh slovenskih izrazov. Največ sopomenk se loči po: a) izvoru: npr. Trorik – Shalofstèn; Lebunga – Gofstovanje; Papir – Harta; Dren-gam – Partifkam; b) po socialnozvrstni zaznamovanosti – iz različnih narečij in govorov: npr. Med – Stèrd; Zhaž- Vreme; Buzha – Plotniza – Tiqua itd. Nekatere se le delne sopomenke v razmerju rodu in vrst, npr. Iama, me, specus, hole – Luknja, nje, idem (56); Odresanje, nja, odsekanje, nja, Apocope, abschneidung (62); Menenje, sdejnje, nja, opinio, mainung (134); Reka, ke, Flumen, Fluß. – tekozha voda, e, e, idem. (58)¹² itd.

1.5 Štirijezični in mnogojezični slovar Hieronima Megiserja, ki sta slovenski jezik postavila v enakovreden položaj z drugimi jeziki, sta prva večjezična knjižna slovarja tujega avtorja s slovenskimi ustrezniki in imata, predvsem prvi, tj. *Dictionarium quatuor linguarum* iz l. 1592, ki je obogaten z novimi izrazi izšel l. 1744 v redakciji koroških jezuitov (Antona Miklauza iz Železne Kaple¹³), pomembno vlogo za razvoj slovenskega slovaropisja.

1.5.1 Štirijezični nemško-latinsko-slovensko-italijanski slovar iz l. 1592¹⁴ vsebuje velikokrat po dva ali več slovenskih ustreznikov, med katerimi so tudi sopomenski, včasih ločeni z oznako za pokrajinsko pripadnost (Car. – kranjsko, Carn. – koroško, Cr. – hrvaško), npr. Falt. plica. garba, guba, fald. piegatura, piega. (D5, 234); Drucken, premere. tlazhiti, ftiskati, poshmekzháti, otèrshiti, tishati. premere. (C4, 225); Gottloß. impius. nevern, pregreshen, boga nebojezh. irreligiofo, heretico, empio (F4, 249). V slovarju je uporabljeno besedišče iz R 1584 in slovničnih zgledov iz Bohoričeve slovnice.

spremnό študijo napisal Jože Toporišič, Založba Obzorja Maribor, 1987, 71–87, 138–140, 152–158, 171–175. O slovarčku so pisali J. Stabej v Začetkih slovenskega slovarstva v 16. stoletju, JIS 12 (1967), št. 6, 182–188; isti v Slowenisch-lateinisches-deutsches (zum Teil) Wörterbuch der Grammatik von Adam Bohorič, 144–206, v: *Arcticae Horulae*, die Erste Grammatik der Slowenischen Sprache, Wittenberg, 1584, II. Teil: Untersuchungen, Dr. Dr. Rudolf Trofenik, München, 1971; J. Toporišič v spremni študiji k omenjeni latinsko-slovenski izdaji iz 1987; isti v razpravi Oblikoslovje v Bohoričevih Zimskih uricah, 20. SSJLK ZP, Ljubljana, 1984, 189–222; V. Gjurin, Podgesla v slovarčkih Bohoričevih Zimskih uric, SR 37 (1989), št. 1–3, 365–383; isti v magistrski nalogi Slovensko slovarstvo do prvega knjižnega slovarja, 1987, 247–332, 416–439.

¹²Prim. isti vzporednici v Registru 1584.

¹³O virih koroške izdaje Megiserjevega štirijezičnega slovarja iz l. 1744 prim. Annelies L ä g r e i d, Hieronymus Megiser, Slowenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch, Wiesbaden 1967, Vorwort, XVI.

¹⁴DICTIONARIUM QVATVOR LINGVARVM, VIDELICET, GERMANICAE, LATINAE, ILLVRICAE (quae vulgò Slavonica appellatur) et ITALICAE five Hetrufuscae. Auctore, HIERONYMO MEGISERO. (1592). Posnetek Megiserjevega slovarja iz l. 1592 v delu L ä g r e i d o v e, navedenem v prejšnji opombi (=Hieronym Megiser, Slovensko-nemško-latinski slovar, preureditev in posnetek prve izdaje iz leta 1592, Priredila Annelies L ä g r e i d; Monumenta Linguae Slavicæ, Dialecti veteris, Fontes et dissertationes, Tom VII, Wiesbaden, 1967).

1.5.2 Megiser v svojem mnogojezičnem slovarju *Thefaurus Polyglottus* vel *Dictionarium Multilingue* iz l. 1603¹⁵ med drugimi svetovnimi jeziki in govori navaja tudi ustreznike: iz slovenščine (Sclavonicè), hrvaščine (Croaticè), posebej pa še kranjsko, koroško, bezjaško in dalmatinsko – nekaj je tudi takih z več sopomenskimi ustrezniki, npr. *Proditor: Carnio. ferratar, nevernik, fdaiza. Sclau. fdaiza. fdauz* (II 332); *Mifer: Sclav. reven, nebore, terpefh, terpezhliv. Carinth. jedin* (II 68-69); *Ver: Scla. Spumlad, mlad lejtju* (II 685).

1.6 V italijansko-slovenskem slovarju redovnika Gregorija Alasie da Sommaripa iz l. 1607¹⁶ prevladujejo v glavnem geselski članki s po enim slovenskim ustreznikom, okrog 200 jih ima po dva, 9 pa po tri ustreznike, med njimi je okoli 120 sopomenk, ki so različno zvrstno zaznamovane, tj. iz različnih govornih okolij, zlasti s hrvaškega (istrskega) področja in slovenskega kraškega prostora ali devinščine, npr. *abbandonare* – zapustit, *oftauit* (C6b, 44); *legge* – zakon, *poftaua* (H2a, 115); *matrimonio* – zenitua, *zacon* (H5b, 122) – dvopomenska beseda »zacon« se nahaja v dveh sopomenskih nizih; *metter* – poftauit, *denit* (H7a, 125); *diauolo* – sludi, cudich, vrag (E8b, 80). Sopomenski izrazi se včasih le delno pomensko prekrivajo in izražajo posamezne pomenske tančine, npr. *kitro, iaderno, prece* (K2b, 148) – različna stopnja hitrosti; *conferuare* – ocranit, *obaruat* (E6a, 75). Alasijev slovar kljub manj obsežnemu, narečno obarvanemu slovenskemu besednemu gradivu izpričuje njegovo variantnost in izbirnost.

1.7 Po živahni slovaropisni dejavnosti v obdobju reformacije je nastopilo neustvarjalno obdobje tudi na tem področju. V drugi polovici 17. in na začetku 18. stoletja pa se je slovensko slovaropisje spet razmahnilo. Potreba po slovarju se je rodila pri redovniškem delu v samostanih, kjer je bila latinščina še vedno vodilni jezik, vendar je v tem času dobival v bogoslužju večjo vlogo tudi slovenski jezik, saj so redovniki prevajali latinska liturgična besedila, zlasti pridige v slovenščino, obenem pa so slovar potrebovali tudi učenci pri študiju iz latinskih knjig za razumevanje neznanih latinskih pomenov.

Nastalo je več slovarskih del, ki so bili sad praktičnih potreb in ljubiteljskega nagnjenja; namenjeni so bili zgolj za interno uporabo in so ostali vsi v rokopisu. Prvi je obsežnejši slovar s slovenskimi iztočnicami neznanega gorenjskega pisca, po Zoisu imenovan »Krajsko besedishe pisano« iz druge polovice 17. stoletja,¹⁷ nato latinsko-slovenski slovar (*Dictionarium latino-carniolicum*)

¹⁵*Thefaurus Polyglottus*: vel, *Dictionarium Multilingue: EX QVADRINGENTIS CIRCITER TAM VETERIS, QVAM NOVI /.../, FRANCOFVRTI AD MOENV M.DC.III*. Preurejene izdaje: J. Staběj, H. MEGISER, *THESAURUS POLYGLOTTUS*, iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil Jože Staběj, *SAZU*, 32, Inštitut za slovenski jezik 12, Ljubljana, 1977.

¹⁶Alasia da Sommaripa, *VOCABOLARIO Italiano, e Schiauo, IN VDINE, MDCVII*. Faksimile: Gregorij Alasia da Sommaripa, *Slovar italijansko-slovenski, druga slovensko-italijanska in slovenska besedila, Videm 1607, Mladinska knjiga, Ljubljana, Občina Devin-Nabrežina, Založništvo Tržaškega tiska, Trst, 1979.*

¹⁷A. Breznik, n. d., 116–121.

novomeškega kanonika notranjskega rodu Matije Kastelca iz ok. l. 1680, sicer izgubljen, a ohranjen v treh prepisih: dveh neznanih prepisovalcev, in sicer prepis celotnega slovarja (*Dictionarium latino-carniolanum*) ter prepis prvega dela slovarja (*Dictionarium latino-carniolicum*) iz krškega kapucinskega samostana, ki ga je uporabil tudi Pleteršnik,¹⁸ najpopolnejši znani prepis pa predstavlja slovar Kamničana Gregorja Vorenca, diskalceatskega redovnika Franca Ksaverja od sv. Ignacija, iz prvega desetletja 18. stoletja.¹⁹ Najobsežnejši in najpopolnejši pa je trojezični slovar v dveh delih (latinsko-nemško-slovenski oz. nemško-slovensko-latinski) Janeza Adama Gaigerja, kapucina Hipolita,²⁰ nastal 1711–1712.

Zadnja dva slovarja bosta predmet obravnave z vidika sopomenskosti v nadaljnjih poglavjih.

1.8 Kakšno je razmerje med posameznimi sopomenskimi izrazi v slovarskih delih od 16. do 18. stoletja, nam najnazorneje kaže primerjava med nekaterimi splošnimi poimenovanji za isti denotat, ki navadno nastopajo v sopomenskih

¹⁸Oba prepisa hrani NUK, s signaturo Ms 169 in Ms 803. Prvi – celotni prepis slovarja – je imenovan *Dictionarium latino-carniolicum* (naslov po Valvasorju navajajo Čop, Levstik, Glazer, Breznik idr.), na hrbtišču pa ima po Zoisu, ki ga je dal vezati, naslov *Dictionarium latino-carniolanum*; podrobno ga razčlenjuje A. Breznik, n. d., 121–135. Drugi prepis, ki predstavlja prvi del Kastelčevega slovarja od A do Obscuritas, je bil nekoč last kapucinskega samostana v Krškem, nato Kmetijske družbe za Kranjsko, ki ga je l. 1937 podarila NUK-u; uporabljala sta ga Cigale in Miklošič, Pleteršnikov slovar pa ga navaja s kratico »Dict.«. A. Breznik ga obravnava v članku *Kastelčev latinsko-slovenski slovar*, *Slovenski jezik*, 1 (1938), 55–62.

¹⁹*Dictionarium Latino-Carniolicum*, *Novum Dictionarium*, feu *Lexicon Universale*. Wörterbuch. Nove beffedne Buque, ali vfehfploh (vfehzhhihernih, vfehkgupmain) beffedy Buque. (rokopis v Semeniški knjižnici v Gorici). Jože Stabej: Matija Kastelec – Gregor Vorenc, *Slovensko-latinski slovar* (Izvirni tipkopis za tiskarno (1680 listov)); hrani ga Sekcija za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani. O njem so pisali B. Grčar, *Pozabljen biser slovenskega slovstva*, z dostavkom V. Steske, DiS, XXXII, Ljubljana, 1919, 153–156; F. Kidrič, *Gregor Vorenc*, ČJKZ, IV, Ljubljana, 1924, 139–146; A. Breznik, *Slovenski slovarji*, *Razprave*, ZDHV, III, Ljubljana, 1926, 132–135; J. Šolar, *Vorenčev slovar*, SR 3, Ljubljana, 1950, 91–97; J. Stabej, *Uvod v Slovensko-latinski slovar* (M. Kastelec – G. Vorenc), *Izvirni tipkopis za tiskarno*, I–XXIV; I. Orel-Pogačnik, *Vprašanje ekvivalentov v Kastelec-Vorenčevem /.../ slovarju /.../, zbornik Leksikografija i leksikologija*, Sarajevo, 1988, 81–88; ista, *Slovarsko delo Gregorja Vorenca*, zbornik *Obdobja 9, Barok v slovenskem jeziku*, književnosti in kulturi, Ljubljana, 1989, 291–302; A. Vidovič-Muha, *Zgradba glagolskih tvorjenk v Vorenčevem slovarju*, zbornik *Obdobja 9, Barok v slovenskem jeziku*, književnosti in kulturi, Ljubljana, 1988, 275–289; ista, *Zgradba neglagolskih tvorjenk v Vorenčevem slovarju*, SR 37, *Riglerjev zbornik*, Ljubljana, 1989, 171–188.

²⁰*Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis europae linguis compositum*, in anteriori parte Latino-Germanico-Sclavonicum in posteriori parte Germanico-Sclavonico-Latinum /.../ Calamo, et opera R. P. HIPPOLYTY, Rudolphwertensis, Ordinis Minorum Capuccinorum Provinciae, Styriae Concionatoris, et quondam SS. Theologiae Lectoris con-

parih ali veččlenskih nizih, od obeh Registrov (1578, 1584) do Pohlinovega slovensko- -nemško-latinskega slovarja²¹ iz l. 1781.

1.8.1 Izrazi za 'mavrica' so v Registru 1584 naslednji: kranjski *maura* in *piáuuka*, koroški *Lok*, slovenski ali bezjaški *Trakázha*, *donda*, hrvaški *Duga*, *dugázha* (Cc Vb). Vorenčev in Hipolitov slovar od teh izrazov ohranita le kranjsko *mavra* in kalkirani izraz *lok* (< Bogen), zaradi večpomenskosti večkrat naveden v besednih zvezah *lók v'oblakih*, *lok na Nebu* (pri Hipolitu še *deshévni lok* in metaforična stalna zveza *boshji stolèz*) ki so nastale po podobnih latinskih in nemških (Regenbogen, arcus in nubibus, arcus coelestis, pluvius). Hipolit je uvedel tudi izpeljanko *máuriza*; to najdemo tudi v Pohlinovem slovarju v obliki *Mavérza* (Q2a).

1.8.2 Posebej zanimivi so sopomenski izrazi za 'življenje'. Iz Dalmatinovega Registra 1584 poznamo kranjsko besedo *Lebèn* in slovenski ali bezjaški *shivot*, *shítek* (Cc Vb). V Vorenčevem slovarju se pojavi še izpeljanka s priponskim obrazilom -enje in -(lj)enje: »Vita, ae, shivenie, leben, shivot, shítek« (229b). V vsem slovarju nastopi *živjenje* 19-krat, *leben* 10-krat, *življenje* pa 4-krat.²² Hipolit navaja večkrat *življenje*, npr. »Leben, das leben. leben, shivlénie, shítek, shivítek, shivót. vita.« (II 113). Pohlinov slovar ima le *shivlénje* (Ii 2b). Ob spoštovanju tradicije se je uveljavila nedvoumnejša možnost izpeljave z najpogostnejšim priponskim obrazilom.

1.8.3 Sopomenski dvojici *štrafinga* in *kaštiga* – prva je kranjska in prevzeta iz nemščine, druga je vzhodoslovenska oz. hrvaška in prevzeta iz italijanščine – sta se obdržali v vseh slovarskih delih in ju ni nadomestil noben slovenski ustreznik.

1.8.4 Ta kratka primerjava določenih sopomenskih nizov je pokazala na kontinuiteto besedišča v slovarjih in na naslonitev sestavljavcev na predhodne slovarske vire oz. njihovo upoštevanje izročila, saj je zelo malo besed izginilo, hkrati pa je iz nje razvidno, da je obstajala težnja po novi besedni tvorbi, različnem obraziljenju, po izpodrivanju prevzetih izrazov z domačimi.

2 Samostalniška sopomenskost v Kastelec-Vorenčevem slovarju

2.1 Osrednja obravnava samostalniške sopomenskosti v latinsko-slovenskem rokopisnem Kastelec-Vorenčevem slovarju iz začetka 18. stoletja je upoštevala nekatere posebne poteze tega pomenskega razmerja, ki izhajajo iz vrste besedila, tj. prevodno-razlagalnega slovarskega dela, in je prirojena za slovarske leksikalne enote – besedne abstrakcije brez ustreznega širšega sobesedila. Odraža se že v osnovni razdelitvi sopomenk, ki je posplošena, poenostavljena in obenem razširjena preko meja prave sinonimije, saj so upoštevana tudi približna, navidezna in domnevna pomenska sovpadanja; obsega v glavnem le pojmovne pomenske sestavine, sozaznamovalna (konotativna) sestavina pomena,

²¹M. Pohlin, TU MALU BESEDISHE TREH JESIKOV, 1781. Faksimile prve izdaje, dr. dr. Rudolf Trofenik, München, 1972.

²²Breznik je ugotovil, da je *shivenie* značilna Kastelčeva beseda v poznejših spisih, v mlajših pa je pisal *shiulejne*, *shiuleina* (A. Breznik, n. d., 121).

tj. zvrstno-stilna zaznamovanost, pa je večinoma zanemarjena. Skoraj povsem je prezrto tudi merilo razvrstitve (distribucije) v sobesedilu.

Sopomenke imajo predvsem razlagalno, pojasnjevalno vlogo, da natančneje določajo predmetni pomen, poudarjajo njegove možne odtenke, obenem pa nudijo izbor jezikovnih sredstev brez posebne razmejčitve ali oznake, saj so nanizani ustrezniki rezultat iskanja po različnih virih (predhodnih slovarjih, Dalmatinovi Bibliji), zgledovanja pri prevajanju, lastnega poznavanja izrazov za isti ali podoben pojem.

2.2 Sopomenke, zbrane na podlagi popolnega izpisa po izvirniku slovarja,²³ so v tej razpravi razvrščene po naslednjih merilih: a) po številu členov v nizu se delijo na sopomenske *dvojice* (pare), *trojice* in *veččlenske sopomenske nize*; b) po pojavitvi v istem ali različnem geselskem članku se delijo na *istogeselske sopomenke*, ki nastopajo v ustrezniškem nizu enega geselskega članka ob isti iztočnici in predstavljajo glavnino obravnavane sopomenskosti, in *medgeselske sopomenke*, ki se pojavljajo v različnih geselskih člankih pri so-, blizu-, nad- in podpomenskih latinskih iztočnicah (te so v obravnavo zajete v manjši meri); c) po obliki se delijo na *enobesedne* in *besednozvezne* poimenovalne enote; č) po stopnji pomenskega ujemanja pa so razdeljene na *pojmovne*, *delne*, *približne*, *navidezne* in *domnevne* sopomenke.

2.3 Prvo skupino sestavljajo *sopomenske dvojice*, tj. najmanjši sopomenski niz, ki predstavlja besednopomenski mikrosistem sopomenskega sistema.

2.3.1 *Pojmovne sopomenke*²⁴ so enakovredne v glavnih pojmovnih pomenskih sestavinah, ni pa nujno, da se ujemajo tudi v zvrstno-stilni zaznamovanosti.

2.3.1.1 Med njimi v slovarju prevladujejo pari z domačo in prevzeto sopomenko, večinoma *nemško* izposojenko, npr. loviz, jager (Venator); ftiškavez, drugar (Imprefsor); ošdravlenyk, arzat (Medicus); trofhtar, odflhalnik (Consolator); perlišavez, šhmaihler (Adulator); kuna, madra (Martes); en fink tyza, zhinkoviz (Frigilla); epih, ali peterfhel (Apium); perftnik, ali fingrot (Digitale); prefha, ftiškauka (Pra'lum); verih, kadilu (Thus); pomašanie, pošhalbanie (Peruncio); ferdamanie, pogublenie (Damnatio); prehojenie, fhpazeranie (Obambulatio); tihtanie, šmifhlenie (Fictio); pezhenska, prata (Afsatura); fliš, pridnoft (Afsiduitas); veiterz, luftik (Aura).

²³Prim. op. 19. Sekcija za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU hrani tudi preslikave izvirnega rokopisa iz Semeniške knjižnice v Gorici.

²⁴Popolnih sopomenk, ki bi se poleg enakovrednosti v glavnih pojmovnih pomenskih sestavinah ujemale tudi v zvrstno-stilni oznaki, sploh ni, če predvidevamo, da so različno zvrstno ali stilno zaznamovane. Zato so pomensko enakovredne sopomenke uvrščene med t. i. pojmovne (ideografske – J. Filipec, n. d. 1961, 202) sopomenke, zanje pa je značilno, da se razlikujejo ali po stranski pojmovni pomenski sestavini, ki ostaja v mejah osnovnega pojmovnega pomena, ali pa po različnih konotacijskih oznakah. Za večino pojmovnih sopomenk iz slovarja velja morebitno razločevanje po zvrstno-stilni zaznamovanosti.

Romanska sopomenka ob domači nastopa zelo redko, npr. felftvo, ali ambafhijada (Legatio). Mnogi latinski izrazi so bili prek nemščine prevzeti v slovenščino, npr. zhinšh (Census), folfhia (Falsimonium).

2.3.1.2 Maloštevilne sopomenske dvojice z obema *prevzetima sopomenkama* so iz istega izhodišnega jezika, tj. nemščine, npr. fershmagaviz, ferrahtar (Spretor); en kranzil, fhapel (Corolla); kreig, ardria /.../ (Jurgium), ali iz dveh različnih jezikov, tj. iz nemškega ter latinskega oz. italijanskega, npr. ena pila, ali lima (Scobina); kafhtiga, fhtraffinga (Castigatio) – mort, malta ša šydanie (Coementum); muja, šhtenta (Labor).

2.3.1.3 Pojemovni sopomenski pari so lahko posledica navajanja leksikalnih enot iz različnih jezikovnih sistemov istega jezika, tj. iz *različnih slovenskih narečij* in govorov, npr. beffédnik, govorzhyn (Orator); ješdez, koyunik (Eques); fvák, Divèr (Affinis); telog, kokovjek (Elleborus); vuoš, kulla (Currus); paš, povai /.../ (Cinctus); davri, vrata (Ostium); jokane, plakanie (Ploratus); jenanie, nehanie (Cefsatio); šatrenie, šadevanie (Decoctio); odfekanie, odroblenie (Obtruncatio); fnaga, zhiftoft (Munditia); hitróft, jedernoft (Celeritas); hitróft, nagloft (Festinatio); kimoviz, ali jeffenik (Elúl); velika núzh, vušam (Festum paschcatis); nepokoi, nemyrnoft (Inquietatio); rezhlivoft, ješizhnoft (Verbositas). Nekateri izrazi so bili lahko splošno razširjeni in rabljeni v širšem ali osrednjem slovenskem prostoru.

2.3.1.4 Sopomenskost je morda obstajala tudi na ravni istega jezikovnega sistema, npr. dopolnenie, dokonzhanie (Complementum); perdavik, pervershik (Corollarium); luzhanie, metanie (Projectio); šaftava, šaklada (Pignus); šharki, proge (Radius solis).

2.3.1.5 Ena od sopomenk je lahko starejšega izvora in že zastarela, druga pa mlajšega in živa, npr. odveknost, oshivenie (Refocillatio).

2.3.1.6 Včasih je ena sopomenka natančnejša, enopomenska, druga pa rabljena v stranskem pomenu, npr. *lyfty*, pifma (Littera); terdovratnoft, *okornoft* (Obstinatio); peffim, ali *šmifhlovanie* (Carmen).

2.3.1.7 Posebno vrsto pojmovnih sopomenk predstavljajo pari, sestavljeni iz večpomenskega ustreznika, rabljenega v stranskem pomenu, in enopomenskega ali večpomenskega ustreznika v osnovnem pomenu, ki natančneje izrazi pojem, npr. radovanie, perlišovanie (Mulcedo) 'prilizovanje'; gerba, vrapa (Ruga) – *grba* v drugi pomenki je 'guba na koži', vrapa je manj navadni, posebnější izraz za kožno gubo; prašnoft, šanikernoft (Inanitas) – drugi izraz je v stranskem pomenu sopomenski s prvim.

2.3.1.8 Sopomenski pari nastopajo tudi v *razlagi*, ki ima obliko samostalniške besedne ali stavčne zveze, oz. jih spremlja dodatno pojasnilo, ki pojem natančneje opredeli ali omeji. Opis zahteva včasih besednozvezna iztočnica, npr. Capitán, ali Gofpúd zhes vahtarje (Pra'fectus vigiliarum). Navadno pa je nadomestilo za tvorjenko, ki je prevajalec ni poznal niti je ni poskušal napraviti; nadpomenska s svojo sopomensko vzporednico je vrstno omejena s pomenskim

določilom, npr. ta višhi v'mei temi *farji*, ali *duhovnimi* (Pra'sul); tu freidnie v'eni *tarzhi*, ali *šhzi* (Umbo); ena *rutiza*, ali *fazonetel* s'predai kakòr en jeffik, de se v'eno drugo *ruto*, ali v'*fazonetel* vtakne (Lingulatus); fléherni *pulferz*, ali *práh* sa šobe ribati (Dentifricium); iz klabuzhine *zhrevli*, ali *fhulini* (Sculponea); en *zhavel*, ali *fhebel*, s'katerim se pleihi, ali panti perbijajo (Confibula). Sopomensko je lahko tudi dopolnilo, npr. išlaga ene *baifmi*, ali *fabule* (Epimythium).

2.3.1.8.1 Pri večpomenskih samostalnikih je razlaga neizogibna, saj bi sicer prišlo do nejasnosti, npr. verh, ali fhpizza eniga hriba (Jugum); verh ali shpizza eniga zimpra (Pinaculum).

2.3.1.9 Dvojice sestavljata tudi *enobesedna in besednozvezna sopomenka* – stalna zveza, npr. obluba, v'roko feganie (Stipulatus); en premagaviz, strahu moifter (Domator). Pogostne so zlasti pri rastlinskem in živalskem izrazju, npr. šhkalapendria, šelišzhe, jelenski ješik (Asplenium); gošdna jerebiza, podleška (Atagen). Take stalne zveze se večkrat ujemajo z nemškim ali latinskim besednozveznim izrazom, npr. fveizhnik, beil korèn (Polygomaton) [Weißwurz]; kukez boléšan, zherv na parfti (Phageda'na, uel Paronychchia) [Fingerwurm]; zheluftni šob, kotnik (Maxillaris, re ut dens maxillaris); prava vera, šveftoba (Fides vera).

2.3.1.9.1 Stalne besedne zveze so tudi izpeljanke iz glagolskih zvez s prislovom, ki so morfemski prevod nemških ali latinskih sestavljenk, le da je predpona zamenjana s samostojnim prislovom, npr. poprei povédanie, prerokovanie / ... / (Pra'dictio); tu noter jemanie eniga méfta, flturmanie (Halosis); šatrenie, doli perpravlénie (Obliteratio); šaftanik, pruti pridik (Occurfus); vunkai klizanie, vablenie (Provocatio).

2.3.1.9.2 Nekaterе besedne zveze so na meji opisnih razlagalnih enot, npr. juternia šarja, šora (Matuta); Ban, ali krailou nameiftnik (Palatinus), druge so leksikalizirane, npr. ozhák, viſhi ozha (Patriarcha); šheléšna kappa, zhelada (Cafsis); sydarška šhliza, ali kèla (Trulla); gerob, shpišhni ozha (Nutritius), največ pa jih ima le razlagalno vlogo.

2.3.1.9.3 Posebno skupino enobesednih in besednozveznih sopomenk družita taka pretvorbena povezava, da je podstava izpeljanke izražena v levem ali desnem prilastku besedne zveze, nadpomensko samostalniško jedro pa je zastopano v priponskem obrazilu, npr. hraftou boršht, hraftovina (Quercetum); ofteinki, ali bruna ša steino (Trabes parietales); harbtšzhe, herbtna kúft (Spina dorsi).

2.3.1.10 *Besednozvezni sopomenski pari*, tj. dve sopomenski poimenovalni besedni zvezi, se razlikujeta tako v jedru kot v dopolnilu, ali pa je dopolnilo obema skupno, izpostavljeno ali ponovljeno (npr. krišhni korèn, grinte šelišzhe (Senecio) – oba sta kalk po nemškem Creuzwurz, Grindkraut; Bofhya obláft, padezha boléšan (Morbus sacer, comitialis, herculeus, caducus, lunaticus); zeu, ali ror ftudenzhni (Tubus); Tron te gnade, ali stol te gnade (Propitiatorium).

2.3.1.10.1 Poseben tip besednih zvez so t. i. *skladenjske variante*, pri katerih je samostalniško jedro enako, dopolnilo pa je izraženo na različne skladenjske načine: levi prilastek je zamenjan z desnim samostalniškim in morebitnim predlogom ter obratno, npr. vaga s'škleidizami, škleidna vaga (Trutina); ti kotzi v'ozheh, ozhni koti, koti teh ozhy (Hirquus, hirqui).

2.3.2 *Delne sopomenke* označujejo različne pomenske odtenke oz. se razlikujejo v določeni manj pomembni ali nebitveni pojmovni pomenski sestavini ter tako vsaka s svojo pomensko širino osvetljuje nanosnik (denotat) oz. ga obravnava z določenega stališča; en člen je splošnejši, širši, drugi pa natančnejši, ožji – to so t. i. *specifikacijske* sopomenke oz. *amplifikacijske* (razširjevalne), pa tudi *gradacijske* (stopnjevalne), kadar gre za stopnjevanje pomena, npr. gledaviz, prerok (Videns); ueideš, prerok (Vates); polvarnyk, ali kreigaviz (Objurgator); nergaviz, mermraviz (Murmurator); pollikanie, popravljenje /.../ (Refectio); šaklenenie, šariglanie (Obseratio); odvšetje, obrupanie (Privatio); rešvėšanie, odvošlanie (Enodatio); pomanfhanie, okratenie (Diminutio); gnada, odpušzhanie (Ignoscentia); zháft, hvala (Decus); mikanie, zheffhanie (Carminatio); vandranie, rumanie (Pelegrinatio); šadergnenie, šadavlenie (Strangulatio); pobegnenie, vskožhenie (Transfugium); molzhanie, tihoft (Taciturnitas); muja, fliš (Opera) itd.

2.3.2.1 Nekatere od teh sopomenk so le *približne* (*ohlapne, obrobne*) in se ločijo tudi v glavnih pojmovnih pomenskih sestavinah, a jih družijo vsaj ena povezovalna sestavina, da se nanašajo na isti nanosnik, razločevalne sestavine pa se izničijo, npr. podftoplenie, vfilovanie (Molimen); zhiftoft, brumnoft (Castimonia); lahkúft, trofht (Levatio) itd.

2.3.3 *Navidezne sopomenke* (psevdosinonimi, kvazisinonimi, denotacijski sinonimi) so sprejete v obravnavo pri tistih konkretnih izrazih, ko je težko določiti, katera izmed njih najbolj ustreza pomenu latinske iztočnice zaradi splošnosti označene predmetnosti, ali pa takrat, ko nizanje sorodnih besed (t. i. sopodpomenk²⁵ v celoti poda pomen iztočnice, ker prevajalec ni poznal natančnega poimenovanja in je zato s sorodnimi poskušal prevesti in razložiti iztočnico.

2.3.3.1 Navidezne sopomenke so torej dveh vrst; v prvo skupino so uvrščene tiste, ki so v odnosu rodu in vrste, tj. podpomenka in nadpomenka, ki svojo nadpomensko vrednost nevtralizira na raven podpomenke, da se obe nanašata na isti nanosnik; enako kot pri delnih sopomenkah gre za razmerje vključljivosti ene v drugo, npr. galiót, veřlar (Remes); briniouka, druřg (Turdus) – brinjevka je le vrsta drozda; řeleniz, kufher (Lacerta); odeja, pokrivalu (Integumentum); řhtraube, pohanie (Scriblita); mořhna, tařhka (Crumena).

2.3.3.2 V drugo skupino se razvrščajo nekatere sorodne besede, t. i. sopodpomenke, ki pripadajo skupni nadpomenki; obe označujeta isti nanosnik

²⁵Izraz »kohiponimi« navaja J. Filipec, n. d., 1985, 143, ob domačem »souřadna slova«. Nař prevod te prevzete besede bi bil »sopodpomenke«.

ali pa ga izraža vsota njunih pojmovnih pomenskih sestavin oz. nekatere vsem skupne sestavine, medtem ko se razločevalne zanemarijo – pomen nam podaja le iztočnica, npr. mlaka, luša (Lacuna) 'luža'; kainia, ali jaftreb (Vultur) 'jastreb'; Amarelize, bresquize (Hermelinus) 'marelice'. V večini primerov se kaže prevajalčevo nepoznavanje pravega prevodnega ustreznika k latinski iztočnici ali pa nerazločevanje pomenske razlike med slovenskima izrazoma, pa tudi navajanje sorodnih izrazov za nepoznano predmetnost (npr. štorklja – čaplja: Ibis, is, štorkla, zhapla. (101b) – Ibis, ibis, uel Ibis, ena vfa zherna fhtorkla, ranger. (102a) – Ciconia, fhtorkla, zhapla. (43a); karmezin – škrlat: Porphyra, Porphyra', Carmeshyn, ardèzh shkarlát, shkarlát. (167b).

2.3.3.3 Ostali sopodpomenski nizi ne izpričujejo sopomenskega razmerja in vsak člen poimenuje drugo vrsto predmetnosti oz. sorodno, podobno predmetnost, npr. pehar, ali zehla s'dvema rozhama (Diota); plohi, fhintelni, fhodle, deskè (Affamenta) itd.

2.3.4 Pod *domnevne sopomenke* spadajo tiste redke dvojice, ki se jih ne da preveriti in pravilno pomensko opredeliti; so avtorske in sobesedilne sopomenke, značilne za slovarnika ali njegov slovar in niso razvidne iz primerjanih virov, temveč samo iz pomena iztočnice, npr. šmama, neumnoft (Vecordia); difhevník, gugaviz (Onocrotalus); podoba, laftnuft (Analogia) 'podobnost'; šamujeníe, šapušzheníe (Neglectus) 'zanemarjenje'.²⁶ Sopomenskost včasih potrjujejo starejši slovarski viri, zlasti Megiserjev slovar, npr. KV: en grof, knèš (Comes) (48a); DQL: Graf. Comes. knes. conte. (F4b, 250).

2.4 *Veččlenski sopomenski nizi* (tri-, štiri-, pet-, šestdelni) se glede na ujemalnost sopomenk po pomenkah (sememih) delijo na dve osnovni skupini: a) vsi členi se ujemajo v eni skupni pomenki; b) po dva, trije členi se ujemajo v različnih pomenkah, pod pogojem, da je en ustreznik večpomenski in obema (oz. vsem) skupen.

2.4.1 Večina veččlenskih sopomenskih nizov je v enopomenskem razmerju. Pri tem gre redkeje za popolno ujemanje v eni skupni pomenki, npr. šadeivaviz, šapraulaviz, potratnik (Prodigus); odvénik, beffédnik, govorzhyn (Advocatus); tagota, Bošhya obláft, padezha boléšan (Epilepsia); gospodizhnize, judovške zhreifhñíe, pobovrelíce (Halicacabum);²⁷ grúft, ftalu, ali noga pod enim ftebrom (Bafis); moderz, pruštoht, naperfnik (Mamillare); deška, dila, šhaganiza (Afser); laibil, fecrèt, šahod h'potrèbi, aišhiltz (Latrina); šatreníe, pogubleníe, pogonobleníe (Depopulatio); nepremakneníe, neganitvoft, nevghibeníe (Immobilitas); bendima, vínšku braníe, grošdja terganíe (Vindemia). Sopomenskost poimenovanj je posledica različne zvrstnosti jezika, predvsem prevzemanja iz tujega izhodiščnega jezika; tako še: šholner, foldat, voifzhák (Miles); en Aidt, nevernik, pogán (Paganus).

²⁶Isti par se ponovi tudi pri pridevniku: Neglectus, a, um, šapuszhen, šamujen. (124b).

²⁷Prim. Pletersnikov slovar: »pobovrelíce, die Judenkirthe (physalis Alkekengi), Dict., Hip.-C.« (II, 70); »gospodichnice / ... / – die Judenkirthe (physalis Alkekengi), Dict., C.« (I, 236).

2.4.1.1 Delna sopomenskost je običajnejša, saj vsak člen osvetli še določen posebni vidik oz. pomenski odtenek in označuje isto oz. podobno resničnost, npr. goluf, fapelaviz, lašnyk (Impostor); povela, vkašanie, rezhenie (Jufsum); šuparftanie, branenie, vpiranie (Renixus); nabuknenie, šateikanie, naškozhenie (Insultus); šbrališzhe, gmaina, enu v'kúp šbrališzhe ludy, s'hodišzhe, družhba ludy, špravizhe[!] (Coetus).

2.4.1.2 Nekateri izrazi v sopomenskem nizu so splošnejši, drugi omejeni na posebno pomensko vrednost iztočnice, npr. dar, fhenkenga, offer, prinoš, pofvetilišzhe (Oblatio) – *dar* in *šenkenga* sta splošna, ostali izrazi so omejeni na cerkveno daritev: star prevzeti termin *ofer*, *prinos* pa je po Brezniku kraška beseda, v rabi pri Krelju,²⁸ tako tudi *posvetilišče*, obe izhajata iz njegove glagoljaške, staroslovenske tradicije.

2.4.1.3 Pri poimenovanjih za konkretno predmetnost nize sestavljajo sorodne besede, sopodpomenke, ki označujejo različno vrsto istega rodu, in ne sopomenski ustrezniki, npr. korba, jerbass, zaina (Corbis); kopje, fuliza, pilhiza, lanzha (Lancea) 'sulica'; proga, zhernavka, plavu od bitjá /.../, plavka (Livor); bat, kladvu, ky (Malleus); jezha, voša, keiha, temniza (Carcer).

2.4.1.4 Pri čustveno zaznamovanih iztočnicah lahko ustrezniki izražajo različne stopnje osnovnega pomena, npr. neumnoft, neum, nepamet, gluma, norruft (Insania); lotar, šlozheštnik, fretar (Nebulo) 'malopridnež'.

2.4.1.5 V nizu se lahko posamezni ustrezniki poleg delnega sovpadanja v skupni pomenki ujemajo še v drugi pomenki, npr. pri meinenie, manunga, ván, šdeinie, funnía, domifhluvanie (Opinio) 'domneva' prva dva izraza vsebujeta tudi pomenko 'mnenje') – gre za večkratno sopomenskost teh dveh izrazov.

2.4.1.6 Posamezni izrazi so lahko sopomenski le v stranskem, posebnem pomenu, kot npr. v nizu »lou, rúp, plein, paidaš (Pra'da)«, kadar pomenijo 'plen' različnih vrst: osnovna sopomenka je *plen*, *lov* ima preneseni pomen 'plen', tako tudi *rop*, le z dodatnim negativnim odtenkom pridobitve nezakonito in s silo, nasiljem, *pajdaš* pa je posebni izraz, značilen za Kastelec-Vorenčev in Hipolitov slovar, rabljen v metonimičnem pomenu, sicer označuje posebne vrste tovariša.

2.4.1.7 Včasih določeno besedo pomensko ovrednotimo le s pomočjo ostalih, sicer bi jo izločili iz sopomenskega niza, tako npr. izraz *vžitalnost* v nizu »darotlivoft, dobrutlivoft, radú dajanie, radovnoft, vshitalnoft (Liberalitas)« 'radodarnost'²⁹ – izraz *dobrotljivost* je rabljen v ožjem pomenu kot vrsta izkazane dobrote, sledijo dve zloženki, prva pisana narazen, in druga s skrčenim podobnim glasovjem na morfemskem šivu, *vžitalnost* pa je morda avtorska sopomenka, ki tu nima svojega pomena 'uporabnost'.

²⁸Prim. Pleteršnikov slovar II, 321: prinos – 2. das Opfer, Dict., Krelj; II, 178: posvetilišče – 1. das Opfer, Dict., Krelj.

²⁹*Vžitalnost* navaja tudi Hipolitov slovar: »Liberalitas, freygebigkeit. darotlivost, darahlivost, radadávnost, vshitalnost.« (I 342).

2.4.2 Geselski članki z večjim številom ustreznikov tvorijo dva ali več sopomenskih nizov. T. i. *zapleteni ustrežniški nizi* so največkrat četvorke, šesterke, ki se členijo na po dva para, ki med seboj nista sopomenska, saj podajata različne pomenke večpomenske ali enakozvočne (homonimne) iztočnice, npr. šhenški naperfnik, ali pruftoh: en fhapul, ali kranzil is rošh, en jermen, ali nēfhel k' šanefhlanīu: tudi en pafs, ali povai: tudi ena škladniza derv (Strophium). Večkrat so sopomenski pari ali nizi pisno ločeni z veznikom *tudi* in/ali dvopičjem; ponavadi pa niso ločeni med seboj in jih je lažje ali težje izluščiti iz ustrežniškega niza. Ustrežniški niz »um, pamet, uršoh, raslog, raitinga, razhún, zhišlovanie, zhiflu (Ratio)« razpade v po vrsti navedeni sopomenski dvojici (um – pamet, uržoh – razlog) in eno četvorko (izposojenki *rajtinga*, *račun* ter staro slovensko besedo *číslo* in izpeljanko *číslovanje*).

Večkratno sopomenskost zasledimo v nizu »gvelb, lok, maura, péga, famofterla (Arcus)«; med členi obstaja tripomenski odnos in zato trije sopomenski pari: osrednja sopomenska beseda *lok* s prvo pomenko 'obok' in sopomenkami *gvelb*, *pega*, z drugo pomenko 'strelno orožje' in sopomenko *samosterla* in s tretjo pomenko 'mavrica' s sopomenko *mavra*.³⁰ Na več sopomenskih parov je razdeljen tudi niz »rèd, rešlozhenie, ordinga, ftán, verfta (Ordo)« z osnovnim večpomenskim ustreznikom *red*: *red* – razločenje kot delni sopomenki v pomenu 'odlok', 'odredba', *red* – *ordinga* v pomenu 'red¹' (die Ordnung); *red* – stan v pomenu 'red²' (der Rang) in *red* – vrsta v pomenu 'vrsta' (Die Reiche).

2.4.3 Razčlemba zapletenih ustrežniških nizov je prepuščena subjektivnemu vrednotenju pomenskih razmerij po predhodnem preverjanju v slovarjih.

2.5 *Medgeselske sopomenke* so tiste, ki se pojavljajo v različnih geselskih člankih s sopomenskimi, sorodnimi ali variantnimi iztočnicami. V različnih geselskih člankih lahko nastopajo: a) iste dvojice (trojice); b) različne dvojice, tako da je ena sopomenka drugačna in se niz obogati z novim členom.

2.5.1 Posamezni sopomenski pari se ponavljajo v različnih geselskih člankih pri iztočnicah, ki so izpeljanke iste besedne družine ali so sopomenske; da gre za pomensko enakovredne, zamenljive besede, nam kaže raba ene in druge sopomenke samostojno ali obeh skupaj pri različnih izpeljankah iste besedne družine, npr. en maihin šzyt, ali tarzha ša peišzhe (Parma); eden s'enim takefhnim szytam branên (Parmatus); ena maihina okrogla tarzhiba (Parmula); kateri take šzyte, ali tarzhe déla, ali nuza (Parmularius), in sopomenskih iztočnicah (Cetra, Clypius, Pelta, Umbo). Par *dar* – *šenkenga* je naveden skupaj v številnih geselskih člankih, npr. pri Donum, Datio, Mifsilia, Munus, Sportula itd.; par *zatrenje* – *pogubljenje* pod iztočnico Dispeditio, Vastitas, *pogubljenje* – *ferderbanje* pod Damnatio, Deletio, Pernicies; dvojico *služba* – *opravilo*

³⁰ Iz italijanščine prevzeta beseda *pega* ima poseben pomen, po P l e t e r š n i k u omejen na »lesen, z desak storjen lok, potreben, kadar se nad njim zida kak nizek svod, Lašče, Goriš. – Erj. (Torb.)«, v drugem sopomenskem nizu pri iztočnici Apsis pa kaže na posebni izraz, ki poimenuje del kolesa: »platišzhe ša kulla, ali péga, lók, inu kar je krivú, kollēf okrogloft« (25a).

zasledimo pri iztočnici *Officium*, *Administratio*, *Ministerium*, *Gestio*, *dejanje* – *opravilo* pa pri *Pragma* in *Functio*; *funt* – *librica* nastopata skupaj pri iztočnici *As* in *Pondo*, *kimovec* – *jesenik* pri *Elúl* in *September*, *hitri konj* – *celtar* pa pri *Gradarius*, *Tolutarius*, *Sonipes*.

2.5.2 Drugi tip zastopa ena skupna in ena razločevalna sopomenka, tako da se niz obogati z novim členom. Pri različnih iztočnicah z enakim vsaj enim pomenom so pogosto navedeni drugačni izrazi, ki so med seboj (delno) sopomenski, npr. za pomen 'zaničevalec, zasramovalec, sramotilec': *našmyaviz*, *šhpotliviz* (*Arrifor*); *šhpotliviz*, *pošméhovavez* (*Irrrifor*); *šhpotliviz*, *feršhmagaviz*, kateri v'fhali *feršhmaguje* (*Calopantha*); *šafrahtnyk*, *šanizhaviz* teh *pildou* (*Iconoclausta*); *feršhmagaviz*, *ferrahtar* (*Spretor*); *ferrahtar*, *feršhmagaviz*, *šhpotdéloviz* (*Contemptor*). Pri dveh pomensko raznorodnih iztočnicah se prvi prevodni ustreznik ponovi, druga dva pa se razlikujeta: *pušzhavnik*, *hoftnik*, *eremyt* (*Eremita*) 'puščavnik'; en *pušzhavnik*, *menih*, *famotnyk* (*Monachus*) 'menih'.

V naslednjem primeru enega od prevzetih sopomenskih izrazov zamenja slovenski ustreznik: ena *vakšhniza*, *pulšhtèr* pod glavo (*Cervical*); en *pulšhtèr*, *vaikšhniza* pod glavo (*Pulvinar*); kateri *pernate blašine*, ali *polšhtre nareja*, ali *fhtrika* (*Plumarius*). Večpomenska izposojenka *viža* nastopa v treh različnih pomenkah ob ustreznih delnih sopomenkah, navada: *viša* /.../ (*Habitus*); *viša*, *reed* (*Tenor*); *ordunga*, *viša* (*Methodus*).

Redko se v različnih geselskih člankih ponavljajo po trije sopomenski ustrezniki, npr. *nemarnost*, *lenoba*, (v)tragljivost pod *Ignavia*, *Negligentia*, *Pigritia*, *Signities*, ob drugih delnih sopomenkah (*zamuda*, *otožnost*, *zanikrnost*).³¹

Medgeselske sopomenke se pojavljajo tudi v enoustrežniških geselskih člankih, npr. *Insecta*, 'šmotlaka' – *Insectum*, *gomaš*, kar *gomaši*.

3 Primerjava sopomenskih samostalnikov v Kastelec-Vorenčevem in Hipolitovem slovarju

3.1 Primerjava je na izbranem omejenem gradivu izpričala obsežnejše besedišče Hipolitovega slovarja in poudarila slovarnikovo iskanje še drugih poimevalnih možnosti k latinski iztočnici ter nagnjenje k besedni tvorbi.

3.2 Iz primerjave obeh izvirnikov slovarjev po črkah b, n, t latinskih iztočnic je ugotovljivo, da je od skupno izpisanih 616 geselskih člankov s sopomenskimi nizi zapisanih v obeh slovarjih 70 %, samo v Hipolitovem 26 % in samo v Kastelec-Vorenčevem 4 %. Bogatejši besedni fond H slovarja je posledica doslednega prevajanja Frisijevega latinsko-nemškega slovarja³² brez izbora iztočnic, upoštevajoč več besednih vrst iste besedne družine in več podgeselskih zvez.

³¹ Prim. geselske članke: *nemarnoft*, *linoba*, *traglivoft* (*Desidia*); *nemarnoft*, *linoba*, *vtraglivoft* (*Signitia*); *linoba*, *nemarnoft*, *vtraglivoft* (*Ignavia*); *nemarnoft*, *lenoba*, *vtraglivoft*, *šamuda* (*Negligentia*); *nedélavnoft*, *nemarnoft*, *traglivoft* (*Ocium*, *uel Otium*); *linoba*, *nemarnoft*, *otošnost* (*Otium*); *lenoba*, *vtraglivoft*, *lénoft*, *nemarnoft* (*Pigritia*); *lenoba*, *vtraglivoft*, *fanikernoft*, *flahti v'flušhbi Bošhy* (*Acedia*).

³² Vir za latinski in nemški del slovarja je bila Hipolitu novejša izdaja z dodatki vred

3.2.1 Prevladuje skupina z več ustrezniki v H (36 %); največ je takih, ki imajo skupen en ustreznik ali več, H slovar pa ima še dodatne sopomenke, npr. pri Torneo, uel Torneator ima KV le »draxlar«, H pa pod Tornator še tri slovenske tvorjenke: sukáviz, okrófhar, okrofhbar.

3.2.2 Geselskih člankov z manj sopomenskimi ustrezniki pri H je le malo (3 % – npr. pri Numerus H nima starinske slovenske besede *číslo ob števenje, število*).

3.2.2.1 Geselski članki z enakim številom ujemalnih ustreznikov (14 %) pričajo o sorodnosti prevajanja oz. o zgledovanju H pri KV slovarju, zlasti zaradi navajanja ustreznikov v istem vrstnem redu, zaradi ujemanja večbesednih poimenovanj in razlagalnih delov, npr. pri Taedium ima KV: nelušht, tošhlivoft, vtragljivoft, otošhnoft, nevelizhanie, H: nelufht, toshlivoft, vtragljivoft, otoshnoft, navelizhajne; pri Tomentum ima KV: strišhetina, oftriški od fuknà, ali klabúkou, katera se v' polšhtre deiva; H pa: strifhétina ali ostrifhki od suknà, ali klabúkou, katéra se v polshtre déva, ipd.

3.2.2.2 Samo različne sopomenke v člankih obeh slovarjev nastopijo izjemoma, npr. pri Naphta ima KV: kamena olie, ali shveplu; H: smóla, strupénu ólje – prevod po nemških ustrezniki Pech, fergift öl.

3.2.2.3 Delno ujetanje ustreznikov nastopi zaradi različnega vrstnega reda ali glasovne, naglasne, pisne, besedotvorne variantnosti, ali pa je del ustreznikov obema slovarjema skupen, del pa različen, npr. pri Bucula – KV: ena teliza, ena junizhiza, kraviza; H: juníza, telliza, kráviza; pri Negotium – KV: opraviu, fháft, dolgovaníe, negmah; H: opravyu, oprávik, shaft, ftentájne.

3.2.3 Geselskih člankov, ki jih ima le H slovar, je četrтина od vseh izpisanih; to so predvsem besedotvorne različice iztočnic in iztočnice iste besedne vrste z nekaterimi pri KV nezastopanimi besedotvornimi pomeni, npr. za vršilca dejanja, glagolsko dejanje na -atio, mesto dejanja in predvsem modifikacijske tvorbe: Botanicus. fhéliszhnik, fhéliszhar; Novatio, novina, novlejne, ponovlejne; Typographeum, bukvéna drukaríja, bukvénu stiskanié, ftiskarýa; Tubulus, májheni vodéni róriki, ali zevý. Nekaj je tudi splošnih in strokovnih slovarskih iztočnic, npr. Terrenum, defhélla, fémla; Telescopium, en perspectív, dálni glash, gláshna zev, gledálnik.

3.2.4 Geselskih člankov s sopomenkami le v KV slovarju je le 4 %. Gre za besednozvezno iztočnico s prilastkom (Nomen adiectivum, pervershenu, ali perloshenu imè), za pomanjševalnico (Narratiuncula, enu maihinu perpovedanié, ali pravleníe) ali posebni izraz (Banaufuf, en gmain délaviz, ali antverhar).

celotnega Frisijevega latinsko-nemškega in nemško-latinskega slovarja, verjetno iz l. 1709 (o tem gl. A. Breznik, n. d., 135–136). Po latinski predlogi J. Frisija je prevedel tudi Orbis pictus J. A. Komenskega (o tem gl. Leksikon CZ Slovenska književnost, Ljubljana, 1982, 111).

3.2.5 Iztočnice z večpomensko zgradbo razkrivajo različne vrste ujemanj in razločevanj po pomenkah v obeh slovarjih (13 %), največ je dvopomenskih, precej manj tripomenskih in dve štiripomenski, npr. pri Tenuitas ima KV: tanzhina, tankúft, H pa: tenzhîna, tenkúft. vbúshtvu. révnost. májzenost; pri Nervus ima KV: kita, šhyla: tudi šhpringar, klada: tudi kripkoft, inu premošhenie, H pa: Kyta, fhyla /.../ 2 /.../ kraft, muzh /.../ 3. /.../ kláda, rínka, shpringar /.../ 4. /.../ kripkuft, premošhejne /.../. Povezave so najrazličnejše, ujemalne v eni pomenki, z večjim številom ustreznikov pri H in manjšim pri KV oz. s pomenko pri H in brez nje pri KV. Večkrat je druga (tretja) pomenka navedena le pri H, pri prvi pa imata oba iste ustreznike oz. jih ima H več kot KV, npr. pod iztočnico Nubes ima KV le: oblák, H pa: en oblák. fháloft. mnófhiza, tropa.

3.2.6 H slovar vsebuje več besedotvornih variant kot KV, tako izpeljank z istim besedotvornim pomenom in različnimi (zlasti priponskimi) obrazili ter večje število zloženek pod vplivom nemške predloge in iz slovarnikovega veselja do tvorjenja besed. Hipolit je ob razlagi pogosto zapisal tudi ustrezno tvorjenko (4 % – npr. pri Natator: pláviz, pláutnik, katéri pláva, ali plavuti [KV: kateri plava]; Tonstrix: brítbarza, brívka, brívshiza [KV: katera ftrishel]).

Pri izpeljankah z istim besedotvornim pomenom je Hipolit uporabil variantna sopomenska priponska obrazila, npr. za vršilca dejanja -avec, -enik, ščnik: Nunciator, sporozháviz, ofnanióváviz, ofnaniénik, ofnanszhnik; za ženski par moškemu je opazno poleg običajnih -ica, -(av)ka, -arca še posebno obrazilo -avščica, npr. piskávshiza, trobentarza, pishziza [KV: piskauka].

3.3 Primerjava slovenskih ustreznikov iz dela kartoteke, urejene po slovenski abecedi,³³ je zajela sto enot samostalniških geselskih besed od *sablja* do *selstvo* (vključno z besedotvornimi različicami). Izida primerjave ne moremo posploševati, je pa ilustrativen, saj poudari številčnost besedja v H slovarju in uvajanje novih tvorjenk.

Skupnih slovenskih ustreznikov je 39 % in predstavljajo del splošne predmetnosti (npr. salo, samota, samogoltnik, sapa, sedež, seganje ipd.). Več kot polovico jih navaja le H slovar: poleg številnejših izpeljank za različne besedotvorne pomene, npr.: sadilec – vršilec dejanja; sadež – dejanje 'sajenje', rezultat dejanja 'nasad'; sadišče – dejanje (lat. Satus) in mesto dejanja (lat. Seminarium), ima več besedotvornih različic (izpeljank z različnimi obrazili: npr. sadilec, sadec, sajavec, nasajavec, obsajavec, zasajavec; sajenje, zasad, zasajenje, sadišče, sadistvo, sajstvo). Več je tudi zloženek in izpeljank iz zloženek s predpono *samo-* v prvem delu, npr. *samogospodovalec*, *samogovernalec* 'monarh'; *samoočesnik*; *samokupčija*, *samokupec* (Monopola, Monopolium); *samostališče*, *samostanje* v pomenki 'bit, substanca' ob izrazih: bitje sleherne reči, bitnost, bitščina, stanina, samostavnost, samostavščina ene reči, ena stanovitna reč;

³³ Kartoteki Kastelec-Vorenčevega in Hipolitovega slovarja po slovenskih geselskih besedah sta delo prof. J. S t a b e j a pri Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

samozver z razlago »ena velika sverjázhina«; *samovoljnost* 'prostovoljnost' ob izrazih: prostovoljnost, frajvoljnost, slobodnost, slobodščina (Liberalitas).

Samo v KV slovarju je zapisanih šest izrazov: izposojenka *salža* (lat. Salsa); *samopaš* (lat. Solivagus); izposojenka *sapon* (it. zappone); *satrarec/satarec* 'šetraj'; *salbij* 'žajbelj' in *sad* (lat. Fructus).

Tudi v tej primerjavi je poudarjen Hipolitov delež pri nastajanju novih tvorjenk. Obenem je z njo možen vpogled v raznovrstnost pomenov pri slovenskih večpomenskih besedah in v razvejanost sopomenk v različnih geselskih člankih.

4 Sklep

Razčlenitev samostalniških sopomenk v latinsko-slovenskem rokopisnem Kastelec-Vorenčevem slovarju iz začetka 18. stoletja je izpričala obsežnost (delno) pomensko ujemalnega slovenskega besedja v slovarskem delu, za katerega je značilno, da se ob prevzetih besedah enakovredno uveljavljajo stare domače narečne besede in nastajajo številne nove, knjižne tvorjenke, pod vplivom ustreznikov v tujejezičnih slovarskih predlogah kot njihov (dobesedni) prevod, ali pa s samostojnim tvorjenjem; večina jih ostaja zapisanih le v slovarju, nekatere pa so se ohranile vse do danes.

Hipolitov trijezičnik, ki je v veliki meri zajel besedišče Kastelec-Vorenčevega slovarja, zavzema vidnejše mesto po svoji obsežnosti, sistematičnem uvajanju slovenskih poimenovanj tudi tam, kjer ima Kastelec-Vorenčev slovar le razlage, po iskanju alternativnih možnosti za isti ali bližnji pomen tujejezične iztočnice, po pomenskem niansiranju, novotvorbi, kopičenju besedotvornih različic in upoštevanju večpomenske zgradbe latinskih iztočnic in še po čem ter sodi v vrh slovenskega slovaropisja s tujejezičnim izhodiščem.

Oba sestavljavca slovarjev, Kastelec in Hipolit, sta opravila ogromno in pomembno prevajalsko, hkrati pa tudi zbirateljsko delo, saj sta ob upoštevanju besedne dediščine svojih predhodnikov iz 16. stoletja vnesla v slovarja slovensko izrazje iz različnih zemljepisnih in strokovnih področij ter ustvarila vrsto novih, ne vedno uspeh in prodornih, poimenovanj ter tako prispevala k rasti slovenskega izrazja in besedja sploh.

SUMMARY

The earliest Slovene word registers and dictionaries in the 16th and early 17th centuries contained synonyms of a special kind: dialectally differential terms for identical concepts, because the bulk of Slovene synonyms was due to the dialectal differentiation of the Slovene lexicon.

The analysis of substantival synonyms contained in Kastelec-Vorenc's dictionary from the first decade of the 18th century shows a true picture of the Slovene lexicon of the time, the dependence of the dictionary on its foreign model notwithstanding: old native dialectal words were gaining ground side by side with borrowings, and numerous neologisms were made either independently or under the influence of the entries in foreign dictionaries.

Among Slovene dictionaries compiled on the basis of a foreign model, Father Hipolit's trilingual dictionary, drawing heavily on the lexicon contained in Kastelec-Vorenc's dictionary, occupies a major place due to its comprehensiveness, a systematic introduction of Slovene designations even where Kastelec-Vorenc's dictionary had mere explanations, a persistent search for alternative equivalents, a sense of semantic nuances, a versatility in coining new terms, an extensive accumulation of derivational variants, a consideration for the polysemy of headwords, etc.

Both compilers, Kastelec and Hipolit, did an enormous and extremely important lexicographic job: while fully respecting the heritage of their 16th century predecessors they also contributed newly registered Slovene words from different geographic and technical areas as well as a number of their own formations, often, though not always, quite successful and vigorous. The two lexicographers greatly assisted in the growth of Slovene terminology and general lexicon.